

ATEBE

Dinî Araştırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies
e-ISSN: 2757-5616

ATEBE Dergisi | Journal of ATEBE

Sayı: 8 (Aralık / December 2022), 115-138

‘Uygarlık Süreci’ Kavramı Etrafında Türk Modernleşmesi: Kılık-Kıyafetin Seyri

*Turkish Modernization Around the Concept of ‘the Civilizing Process’: The Course of
Disguise*

Nazife Hande Yılmaz

Yüksek Lisans, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Felsefe ve Din
Bilimleri Anabilim Dalı

Master of Arts, Social Sciences University of Ankara, Institute for Islamic Studies, Department of
Philosophy and Religious Sciences

Ankara, Türkiye

as.aksa.18a@gmail.com

orcid.org/0000-0002-3831-4991

ror.org/025y36b60

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Date Received: 10 Mayıs/May 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23 Ekim/October 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf / Cite as: Yılmaz, Nazife Hande. “‘Uygarlık Süreci’ Kavramı Etrafında Türk Modernleşmesi: Kılık-Kıyafetin Seyri”. *ATEBE* 8 (Aralık 2022), 115-138. <https://doi.org/10.51575/atebe.111567>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Nazife Hande Yılmaz**).

Yayıncı / Published by: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Social Sciences University of Ankara.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

'Uygarlık Süreci' Kavramı Etrafında Türk Modernleşmesi: Kılık-Kıyafetin Seyri

Öz

Sosyal değişim her toplumsal yapıda aynı biçimde gerçekleşmemektedir. Bu bağlamda her toplum modernleşme sürecini kendine özgü dinamiklerle tecrübe etmektedir. Bu dinamikler, modernleşme sürecine dâhil olmak isteyen ülkeler için ya üstten ya dışarıdan bir müdahale ile başlamıştır. Devletin modernleşme girişimlerine bağlı olarak ise bireysel ve toplumsal yapıda pek çok farklılaşma baş göstermiştir. Zira devleti idare eden güçlerin kısa vadede birçok kez değişmesi ile asrifleşme yolundaki toplum, yeni bir düşünce yapısı ve buna uygun modernleşme adımları ile karşı karşıya kalmıştır. Ancak bu farklılaşma her zaman devletin öngördüğü ve düzenlediği şekilde gerçekleşmemiştir. Bu anlamda toplum değişim hususunda farklı tepkiler ortaya koyarak kabullenme ya da direnç gösterme yoluna gitmiştir. Değişimin, halk nezdinde başarılı bir şekilde meşrulaştırılamaması buna rağmen çeşitli yaptırımlarla işe koşulması ise yeni normların halk arasında içselleştirilememesine sebep olmuştur. Toplum tarafından içselleştirilemeyen modernleşme hareketleri ise yüzeysel ve biçimsel olarak uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak zaman içerisinde enformasyon olanaklarının gelişmesi ve devlet içerisindeki kademelerin hem siyasal hem de sosyal düzlemde birbirleriyle yakınlaşması neticesinde modernleşme kendi motivasyonunu içsel süreçlerden almaya başlamıştır. Böylece günümüze gelirken doğu-batı arasında ancak kendine özgü motifleri de sahiplenen eklektik bir kültür ortaya çıkmıştır. Bu çizgide yetişen bireyler de kendi modernleşme tecrübesini yaşarken toplumun kalıplarını da uygulayagelmiştir. Toplumda oluşan bu kalıplar bireylerin duygulanım ve mahcubiyet eşiklerini değiştirmiştir. Böylece insan uygarlaşırken dışarıdan başlayan kontrol duygusu öze doğru inmiştir. Bu alt yapıdan hareketle çalışmamızın amacı, Norbert Elias'ın uygarlık kuramı kapsamında, Türk modernleşmesinin beraberinde getirdiği değişimin sosyal ve bireysel anlamda tekil insanın duygulanım eşliğini nasıl değiştirdiğini kılık kıyafet üzerinden okumaktır. Çalışmanın ilerlemesi için literatür taramasını tercih edilmiştir. Araştırma, konu olarak kılık kıyafet, zamansal olarak II. Mahmud döneminden (1785-1839) erken Cumhuriyet devrine kadar olan süreç ile sınırlandırılmıştır. Böylece çalışma, 200 yıl öncesine dayanan Türk modernleşme serüvenine kadar geriye giderek bugüne dair çıkarımlar yapmıştır. Çalışma üç ana bölüme ayrılarak ele alınmıştır. Bu bölümler ortaya koyulurken konular sık sık "din" teması ile ilişkilendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Sosyal Değişim, Modernleşme, Bireysel Değişim, Kıyafet, Kılık, Norbert Elias.

Turkish Modernization Around the Concept of 'the Civilizing Process': The Course of Disguise

Abstract

Social change does not occur in the same form and direction in every social structure. In this context, every society experiences the modernization process with its own dynamics. These dynamics started with an intervention either from the top or from outside for the countries that want to be included in the modernization process. Due to the government's modernization initiatives, many differences have been made in the individual and social structure. Because, with the changes in the powers governing the state many times in the short term, the society on the way to modernization has faced a new mentality and modernization steps accordingly. However, this difference has not always been in the way the state predicted and organized it. In this sense, the society sometimes accepted the foreseen change and continued it, and

sometimes showed resistance to the change. The failure to legitimize the change successfully in the eyes of the people, however, the fact that it was put to work with various sanctions caused the new norms to not be internalized among the people. The modernization movements that could not be internalized by the society were tried to be applied superficially and formally. However, as a result of the development of information opportunities over time and the convergence of the levels in the state on both political and social planes, modernization has started to take its own motivation from internal processes. Thus, an eclectic culture has emerged between the east and the west, but with its own unique motifs. Individuals who grew up in this line have also applied the patterns of the society while living their own modernization experience. These patterns formed in society have changed the emotional and embarrassment thresholds of individuals. Thus, the sense of control, which started from the outside, descended to the core while human beings were civilized. Based on this background, the aim of our study is to read through clothes, within the scope of Elias' theory of civilization, how the change brought about by Turkish modernization has changed the emotional threshold of a single person in social and individual terms. Literature review was preferred for the progress of the study. The research is limited to dress as a subject. Temporally it was limited to the period from the II. Mahmud period to the early Republican period. Thus, the study made inferences about today by going back to the Turkish modernization adventure, which dates back 200 years. The study has been divided into three main parts. While these sections were being presented, the topics were often associated with the "religion" theme.

Keywords: Sociology of Religion, Social Change, Modernization, Individual Change, Clothes, Dress, Norbert Elias.

Giriş

Sosyolojinin vazgeçilmez konularından biri de sosyal değişimdir. Bu değişimin nasıl gerçekleştiği birçok araştırmacı tarafından merak konusu olmaktadır. Elias da insanların ve toplumların geçirdiği bireysel ve sosyal değişime yoğunlaşarak kendi uygarlık kuramını geliştirmiştir. Bu anlamda günümüze gelirken birey ve toplumların nasıl bir değişim geçirdiklerini, bu değişim sonucunda modern toplumun ve bu toplumda çağdaş bireyin nasıl ortaya çıktığını açıklamak isteyenler için Elias'a başvurmak bir gereksinim halini almıştır.

Norbert Elias ülkemizde tanınan bir sosyolog olmasına rağmen hakkında yapılan çalışmalar niceliksel olarak oldukça sınırlıdır. Literatüre kısaca göz attığımız zaman müstakil olarak Elias'ı konu edinen yahut kendi çalışmasının küçük bir kısmını ona tahsis eden az sayıda inceleme mevcuttur. Ülkemizde Elias'a ilişkin kaleme alınan araştırmalara genel olarak baktığımız zaman bunların *Uygarlık Süreci* kitabı etrafında yoğunlaştıklarını görmekteyiz. Zira Elias'ı sosyal bilimler alanında şöhrete kavuşturan eseri iki ciltlik *Uygarlık Süreci* yapıtıdır. Elias'ın diğer eserlerine de baktığımızda geliştirdiği bu kuramının izlerine yoğun olarak rastlamaktayız. Hatta öyle ki *Zaman Üzerine* ve *Sosyoloji Nedir?* adlı eserleri uygarlık süreci kuramının aynası niteliğindedir.¹

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Norbert Elias, *Zaman Üzerine*, çev. Veysel Atayman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000).

Literatürde Elias'ın Uygarlık Süreci kuramı üzerine yapılan çalışmalar yeterli görünmemektedir. Genel anlamda Uygarlık sürecini konuşmak özeldir ise bu kuram bağlamında etraflıca Türk modernleşmesini tartışmak adına yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Çalışmamız buradaki boşluğa binaen ilerlemektedir. Bu arka plandan hareketle çalışmamızın temel problemi uygarlık süreci etrafında Türk modernleşmesinde kılık kıyafet meselesini tartışmaya açmaktır. Çalışmamızın amacı, Elias'ın uygarlık kuramı kapsamında, Türk modernleşmesinin beraberinde getirdiği değişimin sosyal ve bireysel anlamda tekil insanın duygulanım eşiğini nasıl değiştirdiğini kılık kıyafet üzerinden okumaktır. Bunu yaparken çalışmamız nitel araştırma tekniklerinden literatür taramasını tercih ederek ilerlemektedir. Yazımız Türkiye'de Batılılaşma hareketlerinin tarihi arka planından hareket edeceği için II. Mahmud döneminden erken Cumhuriyet devrine kadar olan süreç ile sınırlandırılmaktadır.

Çalışmamız üç ana bölümden oluşmakta olup "Norbert Elias ve Uygarlık Süreci" başlıklı ilk bölüm altında kısaca Elias'ın düşünceleri ve uygarlık süreci kuramı derlenmektedir. "Türk Modernleşmesinde Kılık Kıyafet" adlı ikinci bölümde kılık kıyafetin geçirdiği dönüşüm belirli dönemlere ayrılarak ele alınmaktadır. Son bölümde ise "Üç Devrin Tahlili: Toplumsal Değişimden Bireysel Dönüşüme" başlığı altında değişen toplumsal yapının kılık kıyafet üzerinden tekil bireye olan etkisi ortaya konmaktadır. Bölümler kendi içinde alt başlıklara ayrılarak ilerlemektedirler. Ayrıca Elias'ın kuramı din konusunu görmezden gelirken çalışma din mevzuu ile ilişkilendirilerek devam etmektedir.

Elias'ın kuramı ilerlemecilik anlayışı çerçevesinde gelişmektedir. Elias 500 yıllık bir süreç içerisinde toplumları ele alırken meydana gelen savaş, katliam gibi ilkelliğe dönüş fiillerini geçerek uygarlığın gelişimini tek yönde barbarlıktan medeniyete geçiş şeklinde ele almaktadır. Onun ele aldığı dönem kendi bakış açısıyla barbar topluluklardan düzenli ve teşkilatlı kuramsal devlet yapısına geçiş devrini kapsamaktadır. Ancak bizim incelemek istediğimiz zaman diliminde zaten kurumsal boyutta devlet yapılanması mevcuttur. Yine araştırmakta olduğumuz dönem medeniyetsiz bir toplumdan bahsedebileceğimiz bir zaman ve mekân dilimini kapsamaz. İkinci olarak onun kuramının Avrupa merkezli olması hasebiyle diğer coğrafyalara uyarlanmasında çeşitli zorlukların bulunduğu söylenmektedir. Yine eleştiriye açık bir yönü de toplumsal dönüşümü incelerken bunu sanki üst tabakalara has bir konu olarak ele alıp alt tabakanın kendine ait kültürlerine yer vermemiş olmasıdır. Bu noktalar araştırmamızın önemli güçlükleri arasında yer almaktadır. Peki, bunlara rağmen bizi Elias üzerine bir çalışmaya iten temel motivasyonlar nelerdir? Biz neden çalışmamızı Elias üzerine bina etmiş bulunmaktayız?

Öncelikle modernleşme üzerine yapılan çalışmalara kısa bir göz attığımızda bu metinlerin Elias'ı referans almaya devam etmesi, biz de Türk modernleşmesini konuşurken ona başvurma gerekliliği uyandırmaktadır. Başka bir husus çalışmanın günümüzde hâlâ güncelliğini ve

popülerliğini muhafaza ediyor olmasıdır. Elias üzerinden konuşmamızın bir diğer sebebi de ele aldığı dönüşümü iyi yahut kötü olarak nitelmemesidir. Zira biz de yaşadığımız modern devrin eski dönemlerden daha iyi olduğu görüşünü benimsemiş değiliz. Bunun yanı sıra Elias'ın disiplinler arası çalışması toplumsal değişim olgusunu etraflıca konuşmamız için bize yeterli veriyi sunmaktadır. Son olarak da Elias, kuramının mutlak anlamda kabul edilmemesi ve ilerleyen zamanlarda da geliştirilmesinin gerekliliğinden bahsetmektedir. Bu sebeplerden ötürü Elias'ın kuramının Türk modernleşmesini konuşmak için kullanışlı olduğu düşüncesindeyiz.

Günümüz toplumu ve bireyi kendi tarihi yaşanmışlıklarından bağımsız değildir. Kısa süreli açıklamalar kullanışlı olsalar dahi daha uzun süreçli yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu anlamda geçmişin bıraktığı izleri okuyarak onunla bağlantı kurmamız gerekmektedir. Buradan hareketle günümüz insanını ve toplumunu anlamak için Elias'ın önerdiği ve istediği şekilde uzun bir sürece bakarak kuramı bir adım ileriye taşımak gerektiği kanısındayız. Peki, bu teoriyi konuşmak için neden kılık-kıyafet bağlamını seçmiş bulunmaktayız?

İnanıyoruz ki kılık kıyafet bir toplumun tarihini, dinini, ideolojisini, coğrafyasını, sosyo-ekonomik konumunu ve zaman dilimini anlamamızı sağlamaktadır. Yaşadığımız coğrafyada kılık kıyafetin devlet eli ile de düzenlendiği zamanlar olmuştur. Bu anlamda kılık bir devleti ve onun ideolojisini, bu ideoloji kapsamında toplumun şekillenmesini bizlere anlattığı için ayrıca değerlidir. Bu anlamda kılık kıyafet meselesinin toplumu ve bireyi konuşmak için bizlere yeterli veriyi sunduğunu düşünmekteyiz.

Söyleyebiliriz ki Elias hakkındaki bazı kritiklere haklılık payı tanımakla birlikte bunların kuramı gölgeye düşürdüğü kanısında değiliz. Bu sebeple günümüzde hala popülerliğini taşıyan eser çerçevesinde modernleşme sürecini ele alabileceğimize inanmaktayız. Zira maksadımız kuramı kutsamak değil eksiklerini kabul ederek haklılık payı tanıdığımız kısımlar üzerinden Türk modernleşmesini konuşmaktır.

1. Norbert Elias ve Uygarlık Süreci

Elias ve onun Uygarlık Süreci yapıtının kaderi ilk defa 1939 yılında basıldığında günümüzden oldukça farklıdır. Öyle ki yanlış mekân ve yanlış zaman tercihindan ötürü kitap 1970'lere kadar sosyoloji dünyasında hak ettiği ünü yakalayamamıştır. Zira eserin kapsadığı sümkürmek, tükürmek, doğal ihtiyaçların giderilmesi gibi konular² ilkel karşılandığı için eser uzunca bir zaman geri plana itilmiştir.³ Sadece bu da değil Elias'ın disiplinler arası çalışma tarzı da

² Norbert Elias, *Uygarlık Süreci*, çev. Ender Ateşman (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).

³ Uygarlık süreci ilk olarak Almanca kaleme alınarak İsviçre'de basılmıştır. Tercümesi için 1940 yılından İngiltere'de bir yayınevine gönderilen eser bahsettiği arkaik konular sebebi ile geri çevrilerek dikkate alınmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Öncü, "Elias ve Medeniyetin Öyküsü", 8.

o dönemin sosyal bilimler camiasında yadırgandığı için yapıt tercih edilen bir kitap olamamıştır.⁴ Ancak 1976 yılında ki ikinci basımının ardından Adorno ödülüne layık görünen eser Elias'ın sosyal bilimler camiasında büyük bir ün kazanmasını sağlamıştır.⁵ Bundan sonra Elias, diğer birçok eserinde uygarlık süreci kuramını geliştirmeye çalışmıştır.

Günümüzde hiç sorgulamaksızın kabullenip içselleştirdiğimiz birçok olgu geniş bir tarihe dayanmaktadır. Öyle ki bugünün modern ve uygar insanı, Orta Çağ'ın sonunda uygar olarak nitelenen insandan oldukça farklı davranış kalıplarına sahiptir. İşte Elias burada kendi kuramını ortaya koyarak insan tabiatının toplumsal yapı tarafından nasıl değiştirildiğini izaha çalışmaktadır.⁶ Bunu yaparken de 500 yıl gibi geniş bir süreç içerisinde uygarlığın gelişimini ele almıştır. Bu bağlamda onun kuramı süreç kavramı etrafında gelişmektedir.

Toplum-birey ilişkisinde Elias hem bireye büyük yer ayıran Max Weber 'den hem de topluma ağırlık veren Emile Durkheim'den ayrılmaktadır. Ayrıca bireyi ve toplumu birbirinden ayrı olgular olarak kabul eden Talcont Parsons'ı da eserinde uzunca eleştirmektedir.⁷ Öyle ki o disiplinler arası bir yaklaşım benimseyerek⁸ bireysel ve toplumsal süreçlerin birbirinden ayırmadığı toplumsal yapıyı savunmaktadır.⁹ Uygarlık süreci kuramını da bu çerçevede kaleme almıştır.

Elias'a göre Batı'da yaşanan dönüşümün ana sebebi vergi, otorite ve şiddet tekellerinin ortaya çıkıp para sermayesinin işlerlik kazanmasıdır.¹⁰ Böylece gücü kılıca dayanan Orta Çağ şövalyeleri yerine zaman içerisinde parayı işletmeyi başaran burjuva ve krallar yükselmeye başlamıştır.¹¹ Feodal beyler nüfuz kaybederek yıkılmaya yüz tutmuş, paraya bağlı gücü elinde tutan mutlakiyetçi sistem ise kuvvet kazanmıştır. İşte bu durum Avrupa'da büyük bir toplumsal değişim ve dönüşümü beraberinde getirmiştir. Saray erkânının oluşması saraylılar çevresinde adabı muâşeret kurallarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunun ana sebebi sarayda bir gözde durumuna yükselmek için verilen rekabet ortamıdır.¹² Bu sebeple saraylılar arasında belirli menfaatlerin elde edilmesine yönelik olarak başlayan rekabet belirli davranış kalıplarının prens ve prensesler arasında yaygınlaşmasına yol açmıştır. Karşılıklı ilişkilerin gelişip bireylerin

⁴ Hammer, "Norbert Elias'ın Uygarlık Kuramı: Eleştiriler ve Gelişmeler", 76 akt. Dorina Claessens, *Rezeptionsprobleme des Eliasschen Werkes in den 50er und 60er Jahren* (Frankfurt: Rehberg, 1996), 137.

⁵ Elias, *Zaman Üzerine*, 4-5.

⁶ Jackson, "Norbert Elias'ın Medenileşme Süreci Teorisi", 1601.

⁷ Elias'ın Parsons eleştirisi için bk. Elias, *Uygarlık Süreci*, 1/14-22.

⁸ Yontar, "Norbert Elias'ın İnsan Bilimleri Kavramı ve Bilgi Sosyolojisi", 112-13.

⁹ Arabacı, "Norbert Elias'ın Uygarlık Kuramı Üzerine Bir İnceleme", 66; Yontar, "Norbert Elias'ın İnsan Bilimleri Kavramı ve Bilgi Sosyolojisi", 112-13.

¹⁰ Elias, *Uygarlık süreci*, 2/322.

¹¹ Elias, *Uygarlık Süreci*, 2/19.

¹² Elias, *Uygarlık Süreci*, 1/81-82.

birbirlerine bağımlı kılındığı bu dönemde nezaket kuralları saraydan başlayarak bütün bir topluma sirayet etmiştir.¹³ Böylece saray ve halk arası mesafe daralmış ve zıtlıklar azalmıştır. Ancak burada kısaca anlattığımız süreç uzun bir dönemin sonunda vuku bulmaktadır. Böylece Elias barbar yapılardan devlete geçiş serüveninde, devlet mekanizmasının ortaya çıkmasına bağlı olarak insan tabiatının nasıl değiştiğini izah etmektedir.

Dışsal bir zorlama ile ilk kez adabı muaşeret kuralları ile karşılaşan birey zaman içerisinde bunları içselleştirmektedir.¹⁴ Kendi üzerinde bir öz denetim geliştiren birey¹⁵ artık oto kontrolünü sağlayan ve nerede ne yapması gerektiğini bilen biri haline dönüşmektedir. Bu birey sofrada yemek yerken ağzını şapırdatmamasının ya da kirli kıyafetler giymemesinin bilincindedir. Buna bağlı olarak kişilerin bireysel utanç ve mahcubiyet duyguları da gelişmeye başlamaktadır.

Bu arka plandan hareketle söyleyebiliriz ki Elias'ın uygarlık kuramında iki mesele ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki sosyolojinin vazgeçilmez konularından olan toplumsal değişimdir. Elias eserinin başlarında Heraklitçe bir "her an değişim" öğretisini ve Eleatça bir felsefe ile gelişimin yokluğu fikrini eleştirmektedir.¹⁶ Ona göre sosyal değişim figürasyonların geniş çerçevede başkalaşmasıdır.¹⁷ Bu bağlamda Elias toplumsal dönüşümü uzun bir süreç içerisinde toplumların ve bireylerin gelişimi olarak değerlendirmektedir. Ancak bu gelişim fikri 19. yüzyıl sosyal bilimcilerinin sahip olduğu düz bir çizgi biçiminde ilerleyiş değildir. Zira Elias bu gelişimin uzun bir süre boyunca dalgalı bir biçimde devam edegeldiğini belirtmektedir.¹⁸ Ayrıca Elias'a göre şu an olduğumuz kişinin ve içinde bulunduğumuz toplumsal yapının eskisinden daha iyi olduğunu da söyleyememekteyiz. Aynı şekilde eskide şimdiden daha kötü değildir.¹⁹ Bu bağlamda iyi yahut kötü olmaksızın bir gelişme vardır. İşte bu süreçte birey ve toplum daha uygar bir hale gelmektedir.²⁰ O halde "ben uygar bir insanım/ ben uygar bir toplumun üyesiyim" önermesi Elias'a göre yanlıştır. Zira uygarlık bir süreçtir ve devam edegelmektedir. O halde bunun yerine "ben eskiye nazaran daha uygarım/ toplum eskiye oranla daha uygar" önermeleri kurulabilmektedir. Buradan hareketle toplum, zaman içerisinde farklılaşmaktadır. Farklılaşan toplumun istikrarını sağlamak içinse bir öz denetim mekanizması geliştirilmektedir.²¹

¹³ Elias, *Uygarlık süreci*, 2/326.

¹⁴ Elias, *Zaman Üzerine*, 38.

¹⁵ Elias, *Uygarlık süreci*, 2/317.

¹⁶ Elias, *Uygarlık Süreci*, 1/24.

¹⁷ Elias, *Uygarlık Süreci*, 1/25-26.

¹⁸ Elias, *Uygarlık Süreci*, 1/13.

¹⁹ Elias, *Uygarlık Süreci*, 1/19.

²⁰ Elias, *Uygarlık Süreci*, 1/19.

²¹ Elias, *Uygarlık süreci*, 2/305.

Elias sosyolojisinde ikinci önemli konu ise bireylerin birbirlerine bağımlılığıdır. Elias bunu figürasyon kavramı üzerinden açıklamaktadır. Ona göre figürasyon, tek tek insanların karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı kılındığı bir zincir şeklinde tasavvur edilebilmektedir.²² Bu figürasyonlar ise toplumu oluşturmaktadır. Böylece değişen toplumsal işlevler toplumun bireylerini birbirlerine daha fazla karşılıklı bağımlı kılmaktadır.

Elias'a göre tek tek bireyler planlanmış tarzda hareket etseler dahi toplumsal dönüşüm büyük oranda plansız bir şekilde meydana gelmektedir.²³ Tekil bireylerin akılcı planları olsa da bunlar yan yana konumlandığında büyük ölçüde plansız bir değişimi beraberinde getirmektedir. Ancak bu plansız dönüşümün sosyal düzenden yoksun bir toplum ortaya çıkarttığı düşünülemez.²⁴

Özetlersek, farklılaşma ile önceleri bilek kuvvetine dayanan güç ve şiddetin tek tek bireylerin kaslarında zuhur eden yapısı bu yeni dönemle birlikte devletin tekeline girmeye başlamıştır. Böylece kas gücünü kullanan birey artık devlet yaptırımı ile karşılaşmaktadır. Bu yaptırım ve rekabetler sonucunda birey hayvani yanını törpülemek zorunda kalmıştır. Bu şekilde Elias eserinin ilk cildinde bir dizi örnekle birlikte saray toplumunun ortaya çıkmasının ardından üst tabakanın rekabet ortamı içerisinde ılımlaşmak zorunda olduklarını belirtmektedir. İşte bu ılımlaşma uygarlaşmadır. Uygarlaşma, zaman içerisinde toplumun bütün katmanlarına yansıyorak²⁵ belirli bir süreç sonunda içselleştirilmektedir. Böylece toplumsal bir norm, bireylerin içselleştirmesi ile gerçekmiş gibi tezahür edilmektedir.²⁶ Öyle ki bir insan sorgusuz toplumsal normları yerine getirmekte ve bunu yapmadığında utanç ve mahcubiyet hissedebilmektedir. Kısacası toplum ilerledikçe birey toplumsallaşır. İşte Elias, Orta Çağ'dan itibaren barbar toplumdan mutlakiyetçi krallığa geçiş döneminde değişen toplumsal yapıya bağlı olarak bireyde utanç ve mahcubiyet hislerinin ortaya çıkmasından bahsetmektedir. Buradan hareketle öz denetim mekanizmasının zaman içinde içselleştirilmesi ile uygarlaşan insan ortaya çıkmaktadır. Bu süreç Elias'ın uygarlaşma kuramını oluşturmaktadır.

2. Osmanlı Modernleşmesinde Kılık Kıyafetin Seyri

Batı toplumları, kendine has tecrübesi ile 19. yüzyıla geldiğinde dönemin diğer devletlerini ekonomik ve askeri anlamda gerisinde bırakarak üstün bir konuma yükselmiştir. Batı'nın ulaştığı seviyeyi yakalamak ya da en azından ülkelerinin varlığını korumak için ekonomi ve sanayi

²² Yontar, "Norbert Elias'ın İnsan Bilimleri Kavramı ve Bilgi Sosyolojisi", 115.

²³ Anıl Mühürdaroğlu, "Norbert Elias ve Klasik Bilgi Sosyolojisi: Beklenti ve Sınırlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (2019), 495 akt. Tatiana Savoia Landini, "Main principles of Elias's Sociology", *Norbert Elias and Social Theory*, ed. (François Depelteau vd. (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 20.

²⁴ Elias, *Uygarlık Süreci*, 2/299-300.

²⁵ Elias, *Uygarlık Süreci*, 2/322.

²⁶ Elias, *Zaman Üzerine*, 38.

alanında geri kalmış devletlerin çağı yakalamaları gerekmiştir. Batı dışı toplumların modernleşme serüveni de bu noktada başlamıştır. Ancak kendine has toplumsal yapıları olan bu devletlerin Batılılaşma hareketi – isterlerse Batı'yı birebir kopyalamaya çalışsınlar- Avrupa toplumlarından farklı seyretmiştir. Bu bağlamda Türkiye gibi esaslı bir geçmişe sahip devletler kendi gerçekliklerine bağlı kalarak Batılılaşmak istemişlerdir.²⁷ Ancak yaşanan dengesizlik döneminde farklı fikir yapılarının zuhur ettiği Türkiye; kıyafet konusunda, gelenek ve modernizmin çatışmasına ev sahipliği etmiştir.²⁸ Bu anlamda yeni Batılılaşan ülkelerde kıyafet geleneksel bağlamından koparak modernleşmenin bir aracı kılınmıştır. Böylece kıyafet yeni medeni ve modern insanın bir sembolü haline gelmiştir.²⁹

Köklü bir geçmişe sahip Osmanlı'da modernleşme hareketi ilk olarak Tanzimat sonrası dönemde, Batılılaşma olarak başlamıştır. Ancak modernleşme Tanzimat'la birlikte başlasa dahi yenileşme hareketleri bunun ötesinde bir arka plana sahiptir. Bu arka planın bilinmesi modernleşme hareketlerini daha anlaşılır kılmaktadır.

2.1. Tanzimat Öncesi Gelişmeler ve II. Mahmud Devri

13. yüzyılda kurulan Osmanlı Devleti İstanbul'un fethinin ardından yükselme dönemine girmiştir. Asker bir toplum üzerine kurulan Osmanlı, Batı ile mücadelesinde birçok askeri üstünlük elde ederek ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak Osmanlı yükseliş devrinde "Ebed-müddet" düşüncesine sahip olmuştur.³⁰ Bunun Osmanlı için belki de en önemli kaybı yükselen Batı'yı görmemesidir.³¹ Ancak bir dizi askeri yenilginin ardından Osmanlı Batı ile yüzleşmiş ve Zitvatorok Antlaşması (11 Kasım 1606) ile Batı'yı kendine denk kabul etmiştir. Bunun akabindeyse Pasarofça Antlaşması (21 Temmuz 1718) ile Batı'nın üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu arka plan Osmanlı'nın kendi iç muhasebesine girişmesine olanak tanımıştır. Böylece Osmanlı Devleti, Batı'yı yakından tanımak adına bir dizi hareket başlatmıştır.

Bu çerçevede Osmanlı tekrar eski görkemli günlerine dönme isteğiyle neden gerileme aşamasına geldiğinin cevabını aramak zorunda kalmıştır. Dönemin içinden bu meseleye iki önemli yaklaşım sergilenmiştir. Bunlardan ilki devlet idaresinin bozulması ikinci ise gerileyişin sebebinin

²⁷ Ahmet Çiğdem, "Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* 3 (2002), 69.

²⁸ Daniel Roche, *Sıradan Şeylerin Tarih* (Paris: A. Fayard, 1997) akt. Namık Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak", *Kadın Araştırmaları Dergisi* 12 (2015), 104.

²⁹ Rifat Aydın, "Türk Modernleşmesinde Bir Görünüm Ve Değişim Temsili Olarak Kıyafet", *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi* 3/6 (2018), 48-51.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Davutoğlu, "Batıdaki İslam Çalışmaları Üzerine", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002), 48.

³¹ Öyle ki Lewis, Osmanlı'nın bu mağrur halinin Hristiyan kökenli icatlara gözlerini kapatmasına yol açtığını dile getirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2018), 51.

Avrupa'nın askeri başarılarında aranmasıdır.³² Bu sebeple askeri alandan başlanarak Batı'nın yenilikleri Osmanlı'ya taşınmaya çalışılmıştır. Ancak bu girişimlerden olumlu bir sonuç alınamamıştır. Mümtaz Turhan, Batı'dan yapılan ilk aktarımların başarıya ulaşamamasının sebebini şu sözler ile aktarmaktadır; “Tabiatıyla Garp medeniyetiyle aramızdaki esas farkın da asırların bir mahsulü olan ilim, ilmi düşünce ve tefekkürden gelme bir atitüt, bir zihniyet farkı olduğu görülemez.”³³ Böylece II. Mahmud dönemine kadar Osmanlı'da başlayan reform ve yenileşme hareketleri istediği başarıya ulaşamamıştır. Osmanlı'nın bu sürecinde ise yenileşme hareketlerinin ve reformların halkın kıyafet biçimine çok fazla sirayet ettiği söylenememektedir. Bu dönemde Osmanlı kadını ferace adı verilen bir dış giysi giyerek yaşamak takmıştır.³⁴ Erkekler ise alt giyim olarak şalvar ya da potur, üst giyim olarak ise erkek feracesi giymişlerdir. Pantolon giyimi ise 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkarak yaygınlık kazanmıştır.³⁵

Osmanlı yenileşme hareketleri içerisinde II. Mahmud devrinin kendine has bir yapısı ve önemi vardır. Bu dönem arkası kesilmeyecek olan zoraki değişmelerin başlangıcı sayılmaktadır. Nitekim Turhan, bu dönemin geleceğin yönünü tayin ettiğinden bahsetmektedir.³⁶ II. Mahmud kendisinden önce yapılan yenilik hareketlerinin başarıya ulaşamamasını göz önünde tutarak reform hareketlerinden önce bunun için uygun ortamı hazırlamıştır. Öyle ki Sened-i İttifak ile âyanları kontrol altına almış ve yeniliklerin karşısında duran yeniçeri ocağını kaldırmıştır. Bu şekilde otoritesini güçlendirmeyi başaran II. Mahmud³⁷ istediği yönde reform hareketlerine girişmiştir. Bu sebeple II. Mahmud devrine yeni düzen anlamına gelen Nizâm-ı Cedîd adı verilmiştir.

Bu dönemin değişim havasının kendisini en fazla hissettirdiği alanlardan biri kılık kıyafettir. Zira II. Mahmud bu alanı tepeden inmeci bir şekilde kanunlarla şekillendirmiştir. Ancak gerekli ortamı önceden oluşturması hasebiyle ciddi bir toplumsal muhalefetle karşılaşmamıştır. Devrin en önemli konularından biri olan kıyafet ilk olarak askeri alanda değişime tabi tutulmuştur. Asker Batılı tarzda ceket ve pantolon giymenin yanında fes de takar hale gelmiştir. Bu yeni tarzın kabulü için askeri kıyafetler başarı ve zafer göstergesi olarak tanımlanmıştır.³⁸ Yalnız bu yeni kılık sadece askere özgü kılınmamış topluma da yansıtılmıştır. Öyle ki fesin zaruri tutulmasının

³² Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 9-10.

³³ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri* (Ankara: Altınordu, 2016), 117.

³⁴ Zöhre Özlem Karagöz, “Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Kıyafetleri”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi* 1/1 (2017), 134.

³⁵ Turuz Dil ve Etimoloji Kütüphanesi (TURUZ), “II. Mahmut Dönemi Kıyafet Alanında Yapılan Değişimler” (Erişim 06 Mayıs 2020).

³⁶ Turhan, *Kültür Değişmeleri*, 119.

³⁷ Turhan, *Kültür Değişmeleri*, 120.

³⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 139.

ardından sarık da ulemaya has kabul edilmiştir.³⁹ Ancak toplum uzun süre kullandığı sarık yerine fesi ve yeni biçim kıyafetleri hemen kabullenmemiştir. Ortaya çıkacak sorunların engellenmesi için II. Mahmud doğrudan ve dolaylı kontrol mekanizmasını devreye sokmuştur.⁴⁰ Bu sebeple zaman içerisinde fes halka mal olmuş ve içselleştirilebilmiştir. Hatta öyle ki sarık takan kimseler "kaba saba bir adam" şeklinde nitelermelere dahi konu olmuşlardır.⁴¹ Sonuç olarak fes Osmanlı'nın kendi yerli yapısını muhafaza ederek güçlenmesi anlamını taşımıştır.⁴² Bu haliyle de asker ve memurlardan başlayarak bütün bir topluma mâl edilmeye çalışılmıştır.

Kadın kıyafetlerine bakacak olursak dönemin genel atmosferinin bu alana da yansımış olduğunu görmekteyiz. Ancak Osmanlı kadını, mahremiyet sınırları içerisinde değerlendirildiği için kadın kıyafetlerindeki değişim genel olarak içeriye yani ev ortamına has kılınmıştır.⁴³ Ancak kamusal alanda modaya uygun olarak, giyilen ferace ve yaşmak biçimleri de değişmeye başlamıştır.⁴⁴ Bu bağlamda devlet bu değişimin itici gücü olmakla birlikte yer yer onun önünde bir sette oluşturmuştur. Zira II. Mahmud yaşmak ve sıkma ferace giymeyi kadınlara yasak kılmıştır.⁴⁵ Ayrıca gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyinmemesi de dönemin yasakları arasında yer almıştır.⁴⁶ Bu yasaklardan anladığımız üzere kamusal alan devlet tarafından düzenlenerek istendik hale getirilmeye çalışılmıştır.⁴⁷ Ancak Osmanlı topraklarının sınırları ve dönemin enformasyon olanakları düşünülürse yapılan bu değişiklikler genel mahiyette merkezle sınırlı kalmıştır.⁴⁸

Bu dönemin kayda değer bir başka özelliği toplumsal yapının değişiminde şekilciliğe odaklanılmış olmasıdır. Bu konuya ilişkin olarak Hıfzı Timur şu açıklamalarda bulunmaktadır;

³⁹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 143.

⁴⁰ Doğrudan kontrol olarak devletin toplum üzerinde kıyafet denetimine çıkmasını⁴⁰ örnek verebilmektedir. Bk. "II. Mahmud Dönemi Kıyafet Alanında Yapılan Değişimler", 69. Dolaylı kontrol mekanizması olarak ise sanat erbabının fesi halk nezdinde meşrulaştırma gayretlerinin sayabilmektedir. Nitekim Fesin protesto edilip halkın kendi geleneksel şapkalarını takmasının ardından padişah bu karşı koyuşu kırmak istemiş ve halk şairlerini bunun için araçsallaştırmıştır. Öyle ki bu halk şairleri fesin yararlarına ilişkin dizeler kaleme almaya başlamışlardır. Böylece halkın ruhuna işleyen türkü ve şiirler vasıtası ile fes toplum nezdinde meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nihangül Daştan, "Türk Halk Şiirinde Bir Propaganda Aracı Olarak Fes Şiirleri", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/15 (2018), 37-48.

⁴¹ Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak", 116.

⁴² Esenbel, "Türk ve Japon modernleşmesi", 25.

⁴³ TURUZ, "II. Mahmut Dönemi Kıyafet Alanında Yapılan Değişimler".

⁴⁴ TURUZ, "II. Mahmut Dönemi Kıyafet Alanında Yapılan Değişimler".

⁴⁵ TURUZ, "II. Mahmut Dönemi Kıyafet Alanında Yapılan Değişimler".

⁴⁶ Karagöz, "Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Kıyafetleri", 135.

⁴⁷ Nevin Meriç, *Adabı Muşeret Kitapları ve Gündelik Hayatın Değişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 42.

⁴⁸ Muharrem Balci (ed.), *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları* (İstanbul: Hukuk Vakfı Yayınları, 2016), 293.

“(Sultan Mahmud’un) bence yapmış olduğu en büyük hata, icraat ve teşebbüslerinin esaslarına ve hakiki mahiyetlerine atfetmesi lazım gelen ehemmiyet ve kıymeti onların şekline vermiş olmasıdır... Memleketini yeniden ihya edeceğini söyleyen ve bu hususta devlete misal teşkil etmek mecburiyetinde olan bir şefin medeniyetin hikmetlerini öğretecek yerde, sarayında üniformalı uşaklar kullanmak gibi teferruatla meşgul olması, Türkiye’de büyük bir ihtiyaca cevap olmak üzere meydana getirilen ıslahatın mahiyeti hakkında bana daha da nazarda bir fikir vermek için kafi gelmiştir...”⁴⁹

Kısaca ifade etmek gerekirse II. Mahmud devri hem batılılaşma hareketlerinin hem de gelecekte meydana gelecek reform düzenlemelerinin anlaşılabilirliği için ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.

2.2. Tanzimat Dönemi ve Sonrası

II. Mahmud’un attığı adımlar Tanzimat sonrası dönemin hazırlık safhasını oluşturmuştur. Tanzimat dönemi, Türk işi Batılılaşma serüveninin başlangıcı kabul edilmektedir. Dağılma tehlikesi ile karşı karşıya kalan Osmanlı’nın çağın ruhunu yakalamaktan başka çaresi kalmamıştır. Bu anlamda Tanzimat’ın baş mimarlarından Reşit Paşa hem garplı devletlerin yardımını alabilmek hem de devleti kalkındırmak amacı ile Tanzimat’ı siyasi ve toplumsal bir zorunluluk olarak görmüştür.⁵⁰ Böylece 1839 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu önemli bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Islahat Fermanı’nın yayınlanması ve I. Meşrutiyetin ilanı gibi gelişmeler de Osmanlı’da yaşanacak değişimin yapı taşlarını oluşturmuştur. Böylece Batılılaşma furusu devletin üst kademelerinden başlayarak etkisini hissettirmiştir. Öyle ki bu konuya ilişkin olarak Amerika’nın İstanbul elçisi Sullivan Cox, Batı modasının saraydan başlayarak üst tabakaya ve özellikle de kadın kıyafetlerine sindiğini nakletmektedir. Hatta Valide Sultan’ın geleneksel giyim yerine Batılı görünüş ile tasvirinin çizilmesi konusunda ısrar etmesi de onun anlatıları arasında yer almaktadır.⁵¹

Tanzimat’la birlikte Batı her yönüyle taklit edilmeye başlanmıştır. Öyle ki giyimden evlerin tasarımına kadar pek çok alan Batı’nın günlük yaşamına uygun olarak biçimlenmiştir.⁵² Bu değişim öncelikle saray ve üst kademe arasında kendini göstermiştir. Üst kademenin bu kıyafetleri giymesiyle yeni kıyafet tarzı toplumsal meşruiyetini elde etmeye başlamıştır.⁵³

⁴⁹ Turhan, *Kültür Değişimleri*, 123-124.

⁵⁰ Turhan, *Kültür Değişimleri*, 126-127.

⁵¹ Sullivan Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları*. çev. Gül Çağalı Güven. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010), 541-542 akt Turan, “Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak”, 111-112.

⁵² Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 13.

⁵³ Meriç, *Adabı Muaşeret Kitapları ve Gündelik Hayatın Değişimi*, 43.

1850'lerden sonra ise ithal kıyafetlerde yaygınlaşmanın başladığı anlaşılmaktadır. Ancak saray kadınlarının israftan kaçınması adına da yer yer düzenlemeler yapılmıştır.⁵⁴

Sarayın dışına baktığımızda özellikle kadın kıyafetlerinin Avrupalı tarza göre tasarlanmaya başladığını görmekteyiz. Örneğin bu dönemde ilk defa üst düzey kadınlar arasında mahrem alan içerisinde baş örtme ortadan kalkmıştır.⁵⁵ Bunun yanı sıra dış kıyafetlerin altına Avrupa tarzı tuvaletler de kadınlar arasında giyilmeye başlanmıştır.⁵⁶

Dış kıyafete baktığımız zaman Tanzimat'tan sonra feracelerin terk edilmeye başladığı görülmektedir. Feracelerden boşalan alanı ise çarşaf doldurmuştur. Ancak bu çarşaf da Avrupalı tarzda dikilmesi sebebi ile kadın bedenini görünür kılmıştır. Bu durumun bir yansıması olarak Osmanlı döneminde kadının yeni giyim tarzı muhafazakârlar ile yenilikçiler arasında derin bir tartışmayı da başlatmıştır.⁵⁷ Ancak Osmanlı'da zuhur eden tartışmalarda sadece kadının kıyafeti değil büsbütün kadın konusu ele alınmıştır.

İç ve dış kadın kıyafetlerinden anlayacağımız üzere Avrupalı yaşam tarzı henüz tam olarak içselleştirilememekle birlikte taklidi olarak kendini sürekli göstermiştir. Bu bağlamda kadınlar arasında ithal ürünlerin, Rum terzilere gitmenin⁵⁸ ve modayı ucuz yoldan takip edebilmek adına iğne iplik işlerinin⁵⁹ yaygınlaşmış olduğunu görmekteyiz.

Devletin askeri alanlarda başlattığı Batılılaşma hareketi zamanla üst tabakalardan alt katmanlara doğru sirayet ederek toplumu da dönüştürmeye başlamıştır. Öyle ki 1920'li yıllara geldiğinde Batılı moda toplumun alt tabakalarını dahi etkilemeye başlamıştır.⁶⁰ Böylece modernleşme Avrupalı tarza ayak uydurma anlamına gelecek şekilde devam etmiştir.⁶¹ Ancak alafrağa giyim tarzının halka ve toplumun en alt kademelerine kadar yansıması bu tarzın taşradaki halka kadar sirayet ettiği anlamını taşımamaktadır. Eğer böyle olsaydı bu erken Cumhuriyet devrinin kıyafet reformlarının daha az sorunsuz şekilde kabul edilebilmesi anlamını

⁵⁴ Karagöz, "Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Kıyafetleri", 135-136.

⁵⁵ Nazan Bekiroğlu, *Şair Niğâr Hanım Güftesi Garplı Bestesi Şarkısı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 152-157. Hâlbuki bugüne baktığımızda örtünmeyi tercih eden kadınların mahrem alan içerisinde başını açması gayet doğal ve içselleştirilmiş haldedir.

⁵⁶ Turhan, *Kültür Değişmeleri*, 110.

⁵⁷ Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat* (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 236 akt. Aydın, "Türk Modernleşmesinde Bir Görünüm ve Değişim Temsili Olarak Kıyafet", 54.

⁵⁸ 19. Yüzyıl içerisinde Rum terziler Avrupalı modayı Osmanlıya taşıma görevini üstlenmektedirler. Bk. Karagöz, "Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Kıyafetleri", 136.

⁵⁹ Mine Demir, "Osmanlı Kadınları Arasında Modanın Yaygınlaşmasında Bir Araç Olarak Bıçki-Dikiş", *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2016), 79.

⁶⁰ Karagöz, "Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Kıyafetleri", 136.

⁶¹ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 49.

taşırdı. Ancak savaş döneminin doğurduğu sorunlar ve devrin haberleşme olanakları bu duruma imkân vermemiştir.

Son olarak Tanzimat sonrası dönemde kıyafet üzerindeki devlet kontrolüne bakılacak olunursa, kadın kıyafetlerinin mahrem sınırları zorlamasının devlet kontrolünü arttırdığı görülmektedir.⁶² Özellikle 1920'lere doğru polis ilanlarında kadınların yeni tarzları tenkit edilmiş ve kalın çarşaf giymeleri istenmiştir.⁶³ Ayrıca hem II. Mahmud döneminde hem de Tanzimat sonrası dönemde kıyafetlerde din eksenli farklı tarz kıyafetlerin giyilmesi de buyrulmuştur.⁶⁴

2.2.1. Muasırlaşma Yolunda Din ve Kadın

Osmanlı dağılma devrinin getirdiği buhran havası Osmanlı aydınlarının devlet için kendi fikirlerini ortaya koydukları dönemdir. Bu sebeple Osmanlı'da Tanzimat sonrası dönem birçok yeni fikrin tohum vermesi için uygun ortamı oluşturmuştur. Bu bağlamda Ziya Gökalp, "Memleketimizde üç fikir cereyanı çıktı... Dikkat olununca bu üç cereyanında hakiki ihtiyaçlardan çıkmış olduğu görülür,"⁶⁵ diyerek Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının ihtiyaca binaen ortaya çıktığının altını çizmektedir. Bu fikir akımları ortaya çıkan sorunlara devletin salâhi için kendi pencerelerinden fikir üretmeye çalışmışlardır.

Tanzimat'la birlikte çeşitli reformlara imza atan Osmanlı'da din ve kadın konusunda çeşitli tartışmalar gündeme gelmiştir. Osmanlı fikir akımları bu anlamda tartışmalarını genel olarak kadın özelde ise kadının kıyafeti üzerinden yürütmüşlerdir. Zira Osmanlı kadını mahrem sınırlar içerisinde yaşamış hem toplumsal olarak hem de fiziksel olarak görünmez sınırlar ardına itilmiştir.⁶⁶ Bu sebeple kadın konusu üzerinden yapılan tartışmalar şeriat ekseninde gelişmiştir.

Batıcılığın önemli fikir adamlarından Celal Nuri, kadının kamusal alana taşınması ile tesettürün zayıflayacağı düşüncesindedirler. Zira ona göre tesettürün ahlak ve namus kavramları ile irtibatı dinin kötü yorumlanmasına ilişkindir.⁶⁷ Bazıları ise örtünmenin din ile alakasının bulunmadığını savunmuşlardır.⁶⁸

İslamcılığa göre İslamiyet, modern Avrupa'nın ilham kaynakları arasında yer almıştır. Osmanlı Batı'dan aldığı teknolojiyi kendi ülkesine uygulayabilen siyasal ve toplumsal konuları ithal etmesine gerek yoktur. Zira Osmanlı'nın kurtuluş panzehri bizzat İslam dairesi içinde

⁶² Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak", 108.

⁶³ Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak", 129.

⁶⁴ Karagöz, "Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Kıyafetleri", 135; Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak", 108.

⁶⁵ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1968), 1.

⁶⁶ Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 23.

⁶⁷ Celal Nuri, *Kadınlarımız, Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara 1993, 130-135.

⁶⁸ Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak", 120-21.

bulunmaktadır.⁶⁹ Bu anlamda İslamcılar Batılılaşmayı savunsalar dahi Batı'dan gelen zihniyeti geri çevirmek istemişlerdir. İslamcıların kadın ve kıyafet konusuna bakış açıları da bu noktada şekillenmiştir. Zira İslamcılara göre manevi gelişimin temel kaidesi olarak kadın-erkek ilişkilerinin şeriat ekseninden kayma göstermemesi gerekmektedir.⁷⁰ Bu anlamda Sait Halim Paşa, kadınların Avrupai tarza özenerek örtünmeyi bırakmasını toplumsal bir tehlike olarak nitelendirmiştir.⁷¹

Diğer konularda olduğu gibi kadın konusunda da milli eksenden hareket eden Türkçülüğün savunucularından Ömer Suphi Bey devrin kıyafetlerinin milli olmamasından yakınmaktadır. Halit Sabit ise tesettürün sadece kadınlara has bir olgu olmadığını erkelere de farz olduğunu dile getirmektedir.⁷² Türkçülük zemininde Gökâlî ise şaman kültüründen kaynaklı olarak Türklerin en has özelliğinin feminizm olduğunu savunmaktadır.⁷³ Buraya kadar anlattığımız düşünce akımları kendi yayınları içerisinde fikriyatlarını kaleme almışlardır. Bu tutum onların toplumsal meşruiyeti yakalama çabaları açısından kayda değerdir.⁷⁴

Özetle Osmanlı üst tabakaya mensup kadınlar batılılaşma hareketlerinin ardından zaman içerisinde daha fazla özgürleşmişlerdir.⁷⁵ Bu anlamda kadın kıyafetleri üzerindeki değişim bir dizi tartışmayı da beraberinde getirerek gelenekçiler ve yenilikçiler arası arenayı oluşturmuştur. İşte bu arena erken Cumhuriyet döneminin fikirlerinin filizlenmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır.⁷⁶ Devrin en ilgi çekici yönü ise İslami referansları her görüşün kendi düşünce dünyasına uygun biçimde önemli bir tez olarak kullanmış olmasıdır.⁷⁷

2.3. Erken Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı devletinden kalma miras üzerine yeni Türk devleti şekillenmeye başlamıştır. Her ne kadar başkentin Ankara'ya taşınması, harf devriminin yapılması, kısa süre içerisinde saltanat ve halifeliğin lağvedilmesi gibi uygulamalar geçmiş ile bağları zayıflatma adımları olarak nitelense de tarihin bütünlüğüyle bağları kesilerek erken Cumhuriyet döneminin anlaşılması imkân dâhilinde görünmemektedir.

⁶⁹ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 233-234.

⁷⁰ Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 19.

⁷¹ Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 30.

⁷² Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak", 123-24.

⁷³ Gökâlî'nin feminizm fikirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gökâlî, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1968), 147-48.

⁷⁴ Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak", 119.

⁷⁵ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 33.

⁷⁶ Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 24.

⁷⁷ Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak", 121.

Osmanlı aydınları ülkeyi girdiği durumdan kurtarmak adına bir dizi reform hareketlerine girişmişlerdir. II. Mahmud ile yenileşme hareketi zoraki kılınmış ve devlet düzenlemeleri sadece yönetim seviyesinde sınırlı kalmayarak halka sıçramıştır. Ancak bu dönemin amacı halkı muasır medeniyetler düzeyine ulaştırmak değildir. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte devlet yüzünü önemli ölçüde Batı'ya çevirmiştir. Bu anlamda ortaya çıkan bütün fikir akımları – dereceleri ve istikameti farklı olsa dahi- Osmanlı için çareyi Batı'da görmüşlerdir. İşte yeni Türkiye Cumhuriyeti bu arka plandan hareketle kurulmuş ve kurucu aydınlar milli bir söylem ekseninde devleti asrileştirmek istemişlerdir. Bu anlamda Mustafa Kemal Atatürk ülkenin hedefini şu şekilde tayin etmiştir;

“Türk Milletinin son asırlarda geri kalmasına neden olan bütün kurumları kaldırarak yerine milletin karakterine, şartlara ve çağın gereklerine uygun ve ilerlemeyi sağlayacak yeni kurumlar kurmak ve Türkiye'yi çağdaş medeniyetler seviyesine çıkartmaktır.”⁷⁸

Bu ilke ile yola çıkan erken Cumhuriyet döneminin kurucu eliti yeni devletin gereksinim duyduğu kurumları çağdaş kimliğe uygun bir şekilde oluşturmaya başlamışlardır. Bu hedef doğrultusunda yeni Türkiye'de reform hareketleri üstten bir şekilde aşamalı olarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu reformların en ilginç noktası ise “Halk için” ancak “halka rağmen” yapıyor olmasıdır.⁷⁹ Bu sebeple yapılan reform hareketleri her ne kadar din⁸⁰, çağdaşlık, medeniyet temaları altında meşrulaştırmaya çalışılsa da toplumsal muhalefet yer yer yükselmiş ve geniş halk kitleleri tarafından reform hareketleri içselleştirilememiştir.

Yeni kurulan ulus devletlerin, devleti yeni hedeflere göre düzenlemeleri adına kıyafet önemli bir alandır. Bu anlamda Avrupa tarzı giyim kuşam devletin ve halkın modernleşme ekseninde biçimlenebilmesi adına önemle planlanmıştır.⁸¹ Nitekim yeni Türkiye'de kıyafet gelenekten koparak uygarlaşan ve medenileşen bireye ev sahipliği etmiştir. Bu bağlamda Mustafa Kemal, beynelmilel kıyafetlerin daha ucuz olduğunu,⁸² çağdaş insan olma yolunda kıyafetinde modern tarzı yansıtmalarının gerekliliğini,⁸³ sarığın yetki sahibi olmayan bireyler tarafından giyilmemesi gerektiğini,⁸⁴ sıcak havalarda peçe takmanın kadınlar için ortaya çıkardığı sorunları⁸⁵ Kastamonu'ya yaptığı gezide bizzat halka anlatmıştır. Bu şekilde kılık kıyafet ve şapka devriminden hemen önce yeni düzenlemeler için uygun ortam oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu

⁷⁸ Avustralya Atatürk Kültür Merkezi (AAKM), “Atatürk'ün İlkeleri ve Devrimleri” (Erişim 18 Mayıs 2020).

⁷⁹ Detaylı bilgi için bk. Hicret Kiraz Toprak, *Mihrap, Minber ve Devlet* (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 95-97.

⁸⁰ Toplumsal kimliğin önemli bir bölümünü oluşturan dini vurgu devlet kademesi tarafından işlevselleştirilmektedir. Bk. Toprak, *Mihrap, Minber ve Devlet*, 28.

⁸¹ Aydın, “Türk Modernleşmesinde Bir Görünüm ve Değişim Temsili Olarak Kıyafet”, 48-49.

⁸² Mustafa Eski, “Atatürk, Cumhuriyet ve Kıyafet Devrim”, *Erdem* 11/31 (1998), 65.

⁸³ Eski, “Atatürk, Cumhuriyet ve Kıyafet Devrim”, 66-72.

⁸⁴ Eski, “Atatürk, Cumhuriyet ve Kıyafet Devrim”, 59.

⁸⁵ Eski, “Atatürk, Cumhuriyet ve Kıyafet Devrim”, 70-74.

gezide Atatürk açıkça ve kat'î suretle muasırlaşmanın mecburiyetini şu sözleri ile halka anlatmıştır;

“Arkadaşlar suret-i mahsusada telâffuz ediyorum. Korkmayınız. Bu gidiş zaruridir. Bu zaruret bizi yüksek ve mühim bir nedceye isâl ediyor. İsterseniz bildireyim ki bu kadar yüksek, bu mühim neticeye vusul için lâzım gelirse bazı kurbanlar da verelim.”⁸⁶

Böylece 1925'te Bursa Mebusu Nurettin Paşa'nın itirazlarına rağmen⁸⁷ şapka kanunu meclisten geçmiştir. Ancak hem meclis içerisinde hem de Erzurum'dan başlayarak şapka kanunu birçok bölgede yoğun muhalefet ile karşılaşmıştır. Bernard Lewis, bu olayların kıyafet devriminin sosyetik bir uğraş olarak nitelenmesine yol açtığını ifade etmektedir.⁸⁸ En nihayetinde görülmektedir ki geleneksel kodlarını geçmişte bırakamayan bireyler kendilerine yeni takdim edilen çağdaş kimlikleri arasında eklektik bir giyim tarzı oluşturmuşlardır.⁸⁹

Kıyafet ve şapka bir kişinin mensup olduğu dinin ve sosyal konumun göstergesiydi.⁹⁰ Bu bağlamda Osmanlı'da Müslim-gayrimüslim ayrımı kendini sık sık kıyafetler üzerinden açık etmiştir. Ancak Müslim-gayrimüslim ayrımı Cumhuriyet ile ortadan kalkarak yerini geleneksel-modern farkına bırakmıştır. Böylece erken Cumhuriyet döneminin iki parolası olan millilik ve medeniyet kendini kadın kıyafeti üzerinden açığa vurmuştur. Hatta öyle ki Göle, kadının Kemalist reformların bayraktarlığını yaptığını dile getirmektedir. Bu bağlamda İslamcılığın kadını mahrem alana iten ve onun dişiliğini vurgulayan yanının tam karşısına milli, modern ve kendisini kamusal alanda dışı vuran kadın yerleştirilmiştir. Böylece uzun bir süreç içerisinde feraceden çarşafa geçen kadın bu dönemde önce çarşaftan türbana ardından başörtüsüne ve en sonunda da şapkaya geçiş yaparak uygarlığını ve medeniyet sevdasını göstermiştir.⁹¹ Ancak mahrem alandan dışarıya doğru sağlam ve radikal adımlar atan Türk kadınının ödemesi gereken bir bedel de vardır. Kadının özgürce kamusal alanda varlığını hissettirebilmesi onun kendi dişiliğini arka plana itmesi oranında mümkün olmuştur. Bu bağlamda Göle, kadının cinsiyetsiz kaldığını ve hatta erkek

⁸⁶ Eski, “Atatürk, Cumhuriyet ve Kıyafet Devrim ”, 70.

⁸⁷ Nurettin Paşa Şapka kanunu reddetmiş ancak kendisi irticacı damgası yiyerek mecliste ağır hakaretlere uğramıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Selami Kılıç, “Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılâbı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* (1995), 542-543.

⁸⁸ Aydın, “Türk Modernleşmesinde Bir Görünüm ve Değişim Temsili Olarak Kıyafet”, 53 akt. Bernard Lewis, *Islam and the West* (New York: Oxford University Press, 1993), 38.

⁸⁹ Aydın, “Türk Modernleşmesinde Bir Görünüm ve Değişim Temsili Olarak Kıyafet ”, 52.

⁹⁰ Kılıç, “Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılâbı”, 529.

⁹¹ Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 66 akt. Muhaddere Taşcıoğlu, *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri* (Ankara: Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu, 1958), 81-82.

kimliğine büründüğünü söylemektedir.⁹² Bakacak ise erkekler ile iş hayatına adımını atan kadının Kemalist reformlarda dışılığını ikincil plana atmasının gerekliliğinden bahsetmektedir.⁹³

Bu dönem içerisinde kılık kıyafet konusunun şekillendiği en özgün çalışmalara adabı muaşeret kitapları içerisinde kolaylıkla rastlanabilmektedir. Dönemin adabı muaşeret kitapları devrin zihniyetinin somutlaştırılarak bizlere sunulması bakımından büyük önem arz etmektedir. Zira Elias'ta kaleme aldığı çalışmasını adabı muaşeret kitaplarından yola çıkarak ortaya koymaktadır. Bu anlamda erken Cumhuriyet döneminin adabı muaşeret kitaplarının kıyafet algısı bizler için önemlidir. Dönemin çocuk yayınlarına baktığımızda genel olarak çocuk kıyafetlerinin ütülü, ak pak ve insicamlı olmasına dikkat çekilerek sağlığa uygun olması önemsenmiştir. Ancak dönemin şartları düşünüldüğünde sadece sağlık değil ekonomik olması da önemli bir etkidir.⁹⁴ Bunun yanı sıra genç kız ve erkeklerin aşırı gösterişe kaçan züppe giyim tarzı eleştirilerek giyilen kıyafetlerin sade olması istenmiştir. Bu dönemde kıyafetler için önemli bir konu da girilen ortama uygun bir şekilde kıyafetlerin seçimidir.⁹⁵ Zira nezaket sahibi medeni bir insan nerede ne giyilmesi gerektiğini bilmelidir. O halde kıyafet sadece bir giyimden daha fazlası olarak medeniliğin, nezaketin ve görgünün baş taşıyıcıları arasında yerini almıştır. Bu anlamda Tarcan, bir çocuğun kıyafetinden onun kibar, tertipli, dikkatli yahut da adi, görgüsüz, derbeder, pis olduğunun anlaşılabilceğini ifade etmektedir.⁹⁶

Sonuç olarak Kemalist devrimler radikal bir tarzda toplumun tamamını kuşatmaya yönelik adımlar atmıştır. Ancak bu reformlar toplumun elit kesimi tarafından daha kolay benimsenirken halk tabakasında yoğun bir dirençle karşılaşmıştır.⁹⁷

3. Üç Devrin Tahlili: Toplumsal Değişimden Bireysel Dönüşüme

II. Mahmud döneminde devletin güçlendirilmesi ve dış yardım alabilmesi adına birçok yenilik yapılmıştır. Bu yenilikler üstten inme bir şekilde yapıp şekle odaklanmıştır. Bu dönemin önemli bir özelliği ise yapılan düzenlemelerin geleceğe kaynaklık etmiş olmasıdır. Bu değişimin kendini en belirgin şekilde hissettirdiği alan ise kıyafetlerdir. İlk dönem kıyafet düzenlemeleri üst tabakadan başlayarak topluma sirayet etmiştir. Yapılan bu düzenlemelerde ise temel söylem

⁹² Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, 73.

⁹³ Ayça Gelgeç Bakacak, "Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* (2009), 637.

⁹⁴ Sevcan Özen Başboğa, "Erken Cumhuriyet dönemi Çocuk Yayınlarında Çocuklara Yönelik Adab-ı Muaşeret, Görgü ve Nezaket Kuralları", *CTAD* 15/29 (2019), 79 akt. Nazım Silanoğlu, "Mukayeseli Muaşeret" (İstanbul: Aka Kitapevi, 1962), 223.

⁹⁵ Başboğa, "Görgü ve Nezaket Kuralları", 79 akt. Silanoğlu, "Mukayeseli Muaşeret", 223.

⁹⁶ Başboğa, "Görgü ve Nezaket Kuralları", 81 akt. Selim Sırrı Tarcan, "Ruhi Terbiye: Maharet", *Osmanlı Genç Dernekleri* 6 (1334), 1-13.

⁹⁷ Bakacak, "Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme", 637.

Batılılaşma olmadığı ve padişah tarafından başarılı bir şekilde meşrulaştırıldığı için önemli bir toplumsal muhalefet ile karşılaşılmamıştır. Ancak bu zoraki değişim halkta istenmedik yönde bir başkalaşmayı da beraberinde getirmiştir. Örneğin ilk defa bu devirde erkekler gecelik olarak giydikleri entari ile dışarıda boy göstermeye başlamışlardır.⁹⁸ Kadınlar ise kıyafetlerini incelteler kendilerini daha görünür kılacak ilk adımları bu devirde atmışlardır. Toplum içerisindeki bu farklılaşma zamanla bireylerin davranış biçimlerine sirayet ederek mahcubiyet kalıplarını değiştirmiştir. Öyle ki bir kişi ulemadan olmadığı halde sarık taktığı zaman ayıplanır hale gelmiştir.⁹⁹ Elias'ın kuramı çerçevesinde, yapılan bu değişim iyiden kötüye geçiş olmadığı gibi akılcı da değildir. Ancak modernleşmenin yolunu açmıştır.

Alaturka modernleşmenin başlangıç noktası Tanzimat olmuştur. Bu süreç içerisinde devlet kademesi hızla reform hareketlerini askeri, eğitim, ekonomi, siyaset gibi alanlarda işe koşturmuştur. Bu Batılılaşma hareketi yönetimden başlayarak toplumun üst kademelerine sirayet etmiş ve bu tabakalar arasında aşırılığa kaçan davranışların sergilenmesine sebebiyet vermiştir. Bu süreç içerisinde modernleşme taklitçi bir seviyede kalmıştır. Hatta henüz içselleştirilememiş Batılılaşma çabası dönemin edebi eserlerinde de alaycı bir şekilde eleştirilmiştir.¹⁰⁰

Kadın kıyafeti bu dönemdeki tartışmaların odak noktası haline gelmiştir. Bu dönemde kadınlar arasında moda uygun davranmak bir seçkinlik alameti sayılmıştır. Öyle ki modernleşen birey Avrupalı kıyafetler içinde kendini dışa vurarak ne kadar üstün olduğunu sergilemiştir. Sadece kıyafet değil kıyafetin tamamlayıcısı konumundaki aksesuarlar da modernleşme yolundaki bireyin medenilik gösterisine eşlik etmiştir. Öyle ki dönem içerisinde kadınlar arasında eldiven takmak zarafetin ve dürüstlüğüün bir göstergesi sayılmıştır.¹⁰¹ Bu örnekte de görüldüğü gibi kıyafet adabı muâşeret kuralları içerisine girerek zihniyet değişimlerine ev sahipliği etmiştir. Öyle ki kıyafet uygarlaşmanın ve medenileşmenin bayraktarlığını üstlenmiştir. Önceleri tüm toplumda tek tip kıyafetin (ferace) farklı tipleri giyilirken¹⁰² modernleşmeden sonra kıyafet konusu mahcubiyet eşiklerini değiştirmiştir. Bu sebeple uygar ve modern birey farklı alanlarda farklı kıyafetler tercih edegelmiştir.¹⁰³ Önceleri hem ev içinde hem de dışarıda mahrem ölçülere

⁹⁸ Bu istenmedik değişim 1909 yılında devlet düzenlemeleri ile yasaklanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Reşat Ekrem Koçu, "Entari-Anteri", *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul, 1963), 9/5129-5130.

⁹⁹ Turan, "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak", 116.

¹⁰⁰ Mardin dönemin edebi eserlerinde yer alan taklitçi bireyleri Bihruz Bey karakteri üzerinden önemli bir incelemeye tabi tutmuştur. Detaylı bilgi için bk. Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 21-79.

¹⁰¹ Meriç, *Adabı Muâşeret Kitapları ve Gündelik Hayatın Değişimi*, 232.

¹⁰² TURUZ, "II. Mahmut Dönemi Kıyafet Alanında Yapılan Değişimler".

¹⁰³ Elias, uygarlaşma süreci ile bireylerin kendine has tabakalarda yine kendilerine tahsis edilmiş çatal ve bıçaklarla yemek yediklerini dile getirmiştir. Zira Orta Çağ Avrupa'sının yemek kültüründe bu aletler birçok kişi tarafından paylaşılmıştır. Ayrıca dönem içerisinde el ile yemek herhangi bir mahcubiyet belirtmemiştir. Elias bu değişimi analiz ettiğinde uygarlaşma alameti kabul edilen bu gibi durumların

uygunluk modernleşmeyle yerini teşhire bırakmıştır. Bütün bunlar toplumsal değişimin tek tek bireylerin zihniyetlerine olan etkisini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda Türk modernleşmesi, önce topluma ve oradan da tek tek bireylerin şahsına yansiyarak etki etmiştir. Modernleşmeyi tam olarak içselleştiremeyen birey ise bunu şekilci ve taklidi aşamada gerçekleştirmiştir. Durumun ileri bir hal alması ise hem aydın tartışmalarının odağı haline gelmesine hem de devlet düzenlemelerine konu olmasına yol açmıştır. Böylece modernleşme üstten bir şekilde gerçekleşmeye başlamış ancak 1920'lere gelindiğinde fakir halka kadar sirayet eder hale gelmiştir.¹⁰⁴

Erken Cumhuriyet devri modernleşme hareketlerinin milli bir söylem etrafında şekillendirildiği dönemdir. Bu dönemin reformları, aşamalı bir şekilde yeri geldiğinde halktan meşruiyet almaya çalışılarak ama genelde halka rağmen yapılan devrimci bir nitelikte seyretmiştir. Ancak toplumsal muhalefet konusunda erken Cumhuriyet dönemi aydınlarının başarılı olduğunu söylenemez. Zira bu dönem, her türlü siyasal baskıya rağmen halkın birçok bölgede isyanlara kalkıştığı devirdir. Bu sebeple kılık kıyafetteki değişim üst tabaka ile sınırlı kalmış halka önemli ölçüde sirayet etmemiştir. Lakin üst tabakaya verilen eğitim, Kemalist devrimlerin demokrasiye ara vermek pahasına ve yeri geldiğinde ordu zoru ile yapılması sebebiyle halkın zihniyetine de belirli ölçülerde işlendiği görülmektedir. Bu dönem kamusal alanın tekrar düzenlediği ve üst kademedeki başlayarak halkın değiştirilmeye çalışıldığı dönemdir. Ancak zoraki kültür değişimleri sadece bu devre has değildir. Zira bu durum II. Mahmud dönemine kadar geriye gitmektedir. Ancak II. Mahmud döneminden farklı olarak yapılan düzenlemeler çok daha otoriter ve baskıcı tarzda toplumun genelini hedefleyerek gerçekleşmiştir. Bu dönemin kıyafet reformları ise devlet eliyle yasalardan meşruiyet alarak düzenlenmiştir. Dönemin milli ve çağdaş birey vurgusu ise Avrupalı yaşam tarzını kültür kodlarına işlemeye çalışmıştır.

Erken Cumhuriyet dönemine kadar amaç devleti kurtarmak olduğu için Batılılaşma önce devlet kademesinde görülen yenilikler şeklinde ortaya çıkmıştır. Burada amaç topyekûn bütün halkı modernleştirmek değildir. Erken Cumhuriyet döneminde ise devlet, halkın kültür kodlarını batılı ve milli çağdaş normlarla tasarlamak istemiştir. Ancak merkez noktalarda özellikle üst

fazla akıllı bir gerekçeye dayanmadıklarını dile getirmektedir. Ona göre uygar ve uygar olmayan fiilleri birbirinden ayıran nokta duygu eşiğindeki değişimdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Elias, *Uygarlık Süreci*, 1/226. Buradan yola çıkarak gün içinde farklı alanlarda farklı kıyafetlerin tercih edilmesi, kıyafetlerin ütülü olması, giyilen kıyafetin Avrupalı tarza uygun olarak seçilmesi akıllı bir gerekçeye dayandırılarak uygar kabul edilen davranışlar değildir. Ancak toplumda değişen duygu eşikleri; mahcubiyet ve ayıplanma kalıplarını değiştirmektedir. Bu sebeple giyilen bir kıyafet kıyafetten çok daha fazlası sayılmıştır. Zira artık bir kıyafet bir dizi örnekte belirttiğimiz gibi medeni, dürüst, nazik, zarif, güven veren uygar insanın niteliklerini belirtmektedir.

¹⁰⁴ Karagöz, "Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Kıyafetleri", 136.

kademe arasında taklide varan bir Batılılaşma baş göstermiştir. Zaman içerisinde ise üst ve alt tabakanın gerek siyasal gerek toplumsal düzlemde birbirlerine yakınlaşması¹⁰⁵ halk içerisinde eklektik bir tarzı doğurmuştur. İşte bu süreç sonunda günümüz bireyi doğu-batı arasında kendine has bir yapıda bulunmaktadır. Bireyin kıyafeti de hem küresel hem de yerel ve etnik motifleri bir arada bulundurmaktadır.

Değişen süreçte ise dışsal bir dayatma ile başlayan kılık kıyafet düzenlemeleri günümüz bireyi tarafından içselleştirilmektedir. İçselleşen süreçler, bireyin zihniyetinde dış kontrolden önemli ölçüde iç kontrole doğru evrilmiştir. Bu noktada günümüz bireyi, kılık kıyafet üzerinde kendi öz kontrolünü küçük yaşlardan itibaren sağlamaktadır.

Sonuç

Ele aldığımız çalışmayı günümüzden 200 sene önceye götürerek bugünün insanının uzun bir toplumsal süreç içerisinde nasıl ortaya çıktığına yakından tanıklık etmiş olmaktadır. Diyebiliriz ki günümüz modası belli davranış kalıplarını beraberinde getirmektedir. Aynı şekilde diyebiliriz ki içinde bulunduğumuz zamanın modası insanları belli zorunluluklara itmektir. Ancak bugünkü insan geçmişten kopuk olarak türeyen bir birey değildir. Bu anlamda çalışmamızda II. Mahmud devrinden başlanarak kılık kıyafet üzerinden uygarlığın ve modernleşmenin Türk toplumu nazarında gelişimi gösterilmektedir. Çalışmamız Eliasçı bir çizgide ilerleyerek önemli toplumsal değişimlerin beraberinde zihniyetleri de farklılaştırdığını ortaya koymaktadır.

Kılık kıyafet üzerinden uygarlığın değişimi salt modernleşme tecrübesine indirgenemez. Bu bağlamda çalışmamızın söz konusu zihniyet dönüşümünü sadece modernleşme süreçleri bağlamında ele aldığı düşünülmemelidir. Zira Türkiye'nin kendine has tecrübelerini görmezden gelmek olası bir araştırmanın güvenilirliğini sarsacaktır. Ancak Türkiye'nin modernleşme deneyiminin beraberinde toplumsal yapıda önemli başkalaşmaları getirdiği aşikârdır. Benzer şekilde modern zihniyet tasavvuru dünya üzerinde kendi tarihini yazmaktadır. Ayrıca çalışmamız kendini Türk modernleşmesi ile sınırlamaktadır. Bu sebeple Türkiye'nin kendine has süreçlerini inkâr etmeksizin modernleşme konusunu ele almış bulunmaktayız. Zira olası birçok dönüşümün perde arkasında modern zihniyet görülmektedir. Bu bağlamda çalışmamızdan çıkan temel sonuçlar yedi maddede sınıflandırılmaktadır:

¹⁰⁵ Erken Cumhuriyet döneminde kurucu elitler, devletin felsefesini tehlikeye attıklarını düşündükleri yerellik arayışlarını ötekileştirerek çevreye itmişlerdir. Ancak zaman içerisinde toplumun çevreyi oluşturan alt tabakası merkez ile eşit arenada karşılaşma fırsatı bulmuştur. Bu durum iki tabakanın zaman içerisinde birbirlerine yakınlaştığını ve yakınlaşacağını göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Bayramoğlu, *Türkiye'de İslami Hareketler* (İstanbul: Patika Yayıncılık, 2001), 42-47.

1. Türk modernleşmesi içerisinde kılık kıyafet üzerinden yapılan değişimler akılcı gerekçelere dayandırılmamaktadır. Ancak kılık modern ve uygar birey olmak için gerekli görülmüştür.

2. Türk modernleşmesi bireylerin ve toplumun mahcubiyet ve utanma eşiklerini değiştirmiştir.

3. Yapılan düzenlemeler topluma yansıdığına istenilmeyen kılık kıyafet düzenlemelerini beraberinde getirmiştir.

4. Türkiye zaman içerisinde daha modern bir hale gelmiştir. Buradaki değişim Eliasçı bir yorumla modernleşmenin dalgalı gelişimidir.

5. Cumhuriyet dönemi elitlerinin nazarında devletin düzenlemelerine uymak ilerlemecilik ve çağdaşlık olarak okunmuştur. Geleneklere ve dine bağlılık ise geri kalmışlık ve yobazlık alameti olarak görülmüştür. Ancak devlet kademesi erken Cumhuriyet döneminde bu şekilde bir yoruma giderken toplum doğu-batı sentezi olarak kendine has süreçleri yaşamıştır. Bu süreçleri geçiren toplum ise doğulu kalıplardan vazgeçmese de birçok modern davranışı bir zaman sonra içselleştirebilmiştir.

6. Erken Cumhuriyet dönemine kadar amaç devleti kurtarmak olduğu için Batılılaşma devlet kademesinde yenilikler ortaya çıkarmıştır. Ancak amaç topyekûn bütün halkı modernleştirmek değildir. Erken Cumhuriyet döneminde ise devlet halkın kültür kodlarını batılı ve milli çağdaş normlarla tasarlamak istemiştir. Bu bağlamda merkez noktalarda özellikle üst kademe arasında taklide varan bir Batılılaşma varken alt tabaka bu Batılılaşmadan istedik yönde etkilenememiştir. Zaman içerisinde her iki tabakanın gerek siyasal gerekse toplumsal düzlemde birbirlerine yanaşması eklektik bir tarzı doğurmuştur. İşte bu süreç sonunda günümüz bireyi doğu-batı arasında kendine has bir yapıda yer almış ve bireyin kıyafeti de hem küresel hem de yerel motifleri bir arada bulundurmıştır.

7. İlk dönem kıyafet düzenlemeleri hem kanunlarla hem de toplumsal değişime bağlı olarak dışsal bir şekilde gerçekleşmiştir. Günümüzde ise bu değişim içselleştirilmiştir. Öyle ki birey modernleşme süreçlerini ve kıyafetin dönüşümünü düşünmeksizin çocukluktan itibaren kılık kıyafet konusundaki duygulanımları bilir vaziyettedir.

Kaynakça

- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976.
- AAKM, Avustralya Atatürk Kültür Merkezi. "Atatürk'ün İlkeleri ve Devrimleri" (Erişim 18 Mayıs 2020).
- Aydın, Rıfat. "Türk modernleşmesinde bir görünüm ve değişim temsili olarak kıyafet". *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi* 3/6 (2018), 48-70.
- Başboğa, Sevcan Özen. "Erken Cumhuriyet dönemi Çocuk Yayınlarında Çocuklara Yönelik Adab-ı Muaşeret, Görgü ve Nezaket Kuralları". *CTAD* 15/29 (2019), 59-86.
- Bayramoğlu, Ali. *Türkiye'de İslami Hareketler*. İstanbul: Patika Yayıncılık, 1. Basım, 2001.
- Bekiroğlu, Nazan. *Şair Nigâr Hanım Güftesi Garplı Bestesi Şarkısı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım, 2008.
- Celal Nuri. *Kadınlarımız*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1993.
- Çiğdem, Ahmet. "Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* 3 (2002), 68-81.
- Daştan, Nihangül. "Türk Halk Şiirinde Bir Propaganda Aracı Olarak Fes Şiirleri". *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/15 (2018), 37-48.
- Davutoğlu, Ahmet. (2002). "Batıdaki İslam Çalışmaları Üzerine". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002), 39-52.
- Demir, Mine. "Osmanlı Kadınları Arasında Modanın Yaygınlaşmasında Bir Araç Olarak Biçki-Dikiş". *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2016), 71-90.
- Elias, Norbert. *Uygarlık Süreci*. çev. Ender Ateşman. 1. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 10. Basım, 2017.
- Elias, Norbert. *Uygarlık süreci*. çev. Erol Özbek. 2. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 7. Basım, 2017.
- Elias, Norbert. *Zaman Üzerine*. çev. Veysel Atayman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 2000.
- Esenbel, Selçuk. "Türk ve Japon modernleşmesi: 'Uygarlık Süreci' Kavramı Açısından Bir Mukayese". *Toplum ve Bilim* 84 (2000), 18-36.
- Eski, Mustafa. "Atatürk, Cumhuriyet ve Kıyafet Devrim". *Erdem* 11/31 (1998), 57-78.
- Gelgeç Bakacak, Ayça. "Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* (2009), 627-38.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Varlık Yayınları, 7. Basım, 1968.
- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları, 1. Basım, 2000.

- Hammer, Heike. "Norbert Elias'ın Uygarlık Kuramı: Eleştiriler ve Gelişmeler". *Toplum ve Bilim* 84 (2000), 75-90.
- İzmir, Mehmet. "Modernleşen Türkiye'de Gündelik Yaşamın Dönüştürülmesi Serüveni". *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler*. ed. Muharrem Balcı. 4/291-301. İstanbul: Hukuk Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Karagöz, Zöhre Özlem. "Selçuklu Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Kıyafetleri". *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi* 1/1 (2017), 130-137.
- Kılıç, Selâmi. "Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılâbı". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* (1995), 530-547.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Entari-Anteri". *İstanbul Ansiklopedisi*. 9/5129-5130. İstanbul: Koçu Yayınları, 2. Basım, 1963.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 10. Basım, 2018.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 26. Basım, 2018.
- Meriç, Nevin. *Adabı Muaşeret Kitapları ve Gündelik Hayatın Değişimi*. Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Jackson, Michael Wayne. "Norbert Elias'ın Medenileşme Süreci Teorisi". çev. Engin Topuzkanamış. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11 Özel Sayı (2009), 1601-1620.
- Mühürdaroğlu, Anıl. "Norbert Elias ve Klasik Bilgi Sosyolojisi: Beklenti ve Sınırlar". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (2019), 493-516.
- Nalbant Arabacı, Esmâ. "Norbert Elias'ın Uygarlık Kuramı Üzerine Bir İnceleme". *Suç ve Ceza* 12/3 (2019), 65-96.
- Öncü, Ayşe. "Elias ve Medeniyetin Öyküsü". *Toplum ve Bilim* 84 (2000), 8-17.
- Özdalga, Elizabeth. *Modern Türkiye'de Örtünme Sorunu Resmi Laiklik ve Popüler İslam*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1. Basım, 1998.
- Toprak, Hicret Kiraz. *Mihrap, Minber ve Devlet*. İstanbul: Küre Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Turan, Namık. "Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar". *Kadın Araştırmaları Dergisi* 12 (2015), 103-138.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişimleri*. Ankara: Altınordu Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Turuz, Turuz Dil ve Etimoloji Kütüphanesi. "II. Mahmut Dönemi Kıyafet Alanında Yapılan Değişimler". Dijital Kütüphane Sitesi. (Erişim 06 Mayıs 2020).
- Yumul, Arus. "Bitmemiş Bir Proje Olarak Beden". *Toplum ve Bilim* 84 (2000), 37-50.
- Yontar, Erk. "Norbert Elias'ın İnsan Bilimleri Kavramı ve Bilgi Sosyolojisi". *Toplum ve Bilim* 84 (2000), 112-128.